

УДК 37.01(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-99-103

АСАНАЛИЕВА Ч.Н.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

АСАНАЛИЕВА Ч. Н.

КНУ имени Ж. Баласагына

ASANALIEVA CH.N.

KNU named after J. Balasagyn

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА САЛТТУУ ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛАНЫ ТАРБИЯЛОО МАСЕЛЕСИ

ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ РЕБЕНКА В ТРАДИЦИОННОЙ СЕМЬЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

THE PROBLEM OF RAISING A CHILD IN A TRADITIONAL FAMILY IN THE WORKS OF ZHUSUP BALASAGYN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада өсүп келе жаткан муундарды Жусуп Баласагындын принциптери боюнча тарбиялоо боюнча кеңири материалдар талдоого алынган. Комментарийлер менен хронологиялык фактылар, ааламдашуу мезгилиндеги үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо жана Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасындагы салттуу үй-бүлөдө баланы тарбиялоо маселесин анализдөө берилген. Азыркы учурдагы кыргыз үй-бүлөсүнүн образы, анын тарбиясынын өзгөчүлүгү, статистика боюнча үй-бүлөдөгү мүчүлүштүктөрдүн тийгизген таасири каралган.

Аннотация: В данной статье анализируются обширные материалы по воспитанию подрастающего поколения по принципам Жусупа Баласагына. В виде комментариев представлен хронологический фактологический анализ воспитания детей в семье в период глобализации и воспитания ребенка в традиционной семье, описанного в произведении Ж. Баласагына «Кутадгу билиг». Рассмотрен образ современной кыргызской семьи, особенности ее воспитания, влияние дефектов семьи по данным статистики.

Abstract: This article analyzes extensive materials on the upbringing of the younger generation according to the principles of Zhusup Balasagyn. In the form of comments, a chronological factual analysis of the upbringing of children in a family during the period of globalization and the upbringing of a child in a traditional family, described in the work of J. Balasagyn "Kutadgu bilig", is presented. The image of the modern Kyrgyz family, the peculiarities of its upbringing, the influence of family defects according to statistics are considered.

Негизги сөздөр: “Кутадгу билиг”; балдарды тарбиялоо; принциптери; тарбиялоо маселеси; кыргыз үй-бүлө образы; статистика.

Ключевые слова: “Кутадгу билиг”; воспитание детей; принципы; анализ воспитания детей; образ современной кыргызской семьи; статистика.

Keywords: Kutadgu bilig; upbringing children; principles; analysis of the upbringing of children; the image of a modern Kyrgyz family; statistics.

Бүгүнкү коомдун өнүгүшүнө ылайык, үй-бүлөгө байланыштуу көз карашта маанилүү өзгөрүүлөр болуп жатат. Рыноктук мамилелердин талаптары экономикалык фактордун маанисин күчөтүүдө. Ал педагогдордун жана ата-энелердин бардык ишинин жеке-педагогикалык, адеп-ахлактык жана баалуулук факторлоруна карата кайра багыттоо зарылдыгын жаратат. Дени сак үй-бүлөдө адептүү жана үлгүлүү муун өсөөрү бардыгыбызга айкын. Бул ата-энелердин тарбиясы менен катар, ал ата-эненин милдетинин негизинде ишке ашат. Бирок, акыркы мезгилдерде коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөр жана коомдогу тарбиялоонун негизи болгон үй-бүлөлүк салттарды, үй-бүлөдөгү адаттык тарбиядан бөлүп-жарып жатат. Бул абдан жат көрүнүш.

Азыркы учурда үй-бүлөнүн туура калыптанышы жана үй-бүлөдөгү психологиялык коопсуздуктун булагы сыяктуу калыптанган көз караштар бузулду. Андан тышкары үй-бүлөдөгү ата-энелер балдарын тарбиялоонун бүт процессин мектептин жоопкерчилигине буруп жатышса,

анда коом социалдык чөйрөнүн таасирине карама-каршы келет. Үй-бүлө жаш муундун социалдашуусуна жана социалдык адамдык баалуулуктарды турмушка ашырууга жооптуу болушу керек [1].

Үй-бүлө коомдун бирдиги катары азыркы учурдагы негизги баалуулук болуп саналат. Адамдардын өз ара мамилелеринин жүрүшүндө, үй-бүлө куруу адамдардын ар биринин жашоосундагы маанилүү аспект болуп келген. Үй-бүлө – бул адамзаттын уланышы гана эмес, өз кезегинде өз балдарына татыктуу тарбия берүүгө тийиш болгон бири-бирине жакын адамдардын ортосундагы руханий-адеп-ахлактык мамилелер [4].

Изилдөөнүн максаты – ааламдашуу мезгилиндеги үй-бүлөдөгү балдардын тарбиясы жана Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасындагы салттуу үй-бүлөдө баланы тарбиялоо маселесин анализдөө

Үй-бүлө – коомдун таалимдик башкы чеби. Ал эми ата-эне – бул баланы тарбиялоодогу алгачкы мугалим, үй-бүлө - тарбиядагы системалык муктаждык. Ошондуктан үй-бүлөдөгү ата-эненин баланы тарбиялоодогу ролу абдан чоң.

Бул муктаждыктардын жеткиликтүү аткарылып жана орундалбагандыгына карап, тийиштүү үй-бүлөнү толук кандуу же толук кандуу эмес (Педагогиканын тилинде функционалдык же дисфункционалдык) үй-бүлө деп баалоого болот. Эгерде үй-бүлөдөгү ата же апа өзүнүн милдетин толук кандуу аткара албаса, үй-бүлө мүчөлөрү бул жетишпеген муктаждыкты башка жактан издөөгө мажбур болот.

Балдарды жана жаштарды тарбиялоодо кыргыз эли ар дайым элдик акын-жомокчулардын чыгармаларында чагылдырылган идеяларга таянып келген. Элдик дастанчылардын (акындардын) ырларынын мазмунунда ар дайым тарбиялык потенциал, чындыктын чагылышы басымдуулук кылып келген, ошондуктан алар тарбиялык процессте баалуу курал катары кызмат кылат. Кыргыз элинин акындык поэзиясы өзүнүн гуманисттик багыты күчтүү болгондуктан балдарды жана жаштарды окутууда жана тарбиялоодо туура багытты калыптандырууда акын-ойчулдардын мурастарын изилдөө маанилүү жардам берет. Ушул өңүттө караганда биз сөз кылчу инсан философ жана акын Жусуп Баласагын салттуу тарбияга арналган эмгегин мурас катары бизге калтырган. Анын окуусуна ылайык, инсандын гармониялуу калыптанышы коомдогу жаштарды тарбиялоонун шарттарына, айлана-чөйрөнүн таасирине, төрөлгөндөн баштап тарбия аркылуу салынган жана өмүр бою калыптанган сапаттарга жараша болот. Ошондой эле ал адамдын тубаса таланттарына маани берген.

Жусуп Баласагындын энциклопедиялык мааниге ээ болгон "Кутадгу билиг, "Кут билим» («Куттуу бийлик») аттуу дидактикалык-философиялык поэмасын Х кылымдын орто ченинде хижранын 462-жылы (биздин замандын 1069-1070-жылдары) он сегиз айдын ичинде жазган. «Кут» деген сөз төмөнкүдөй кеңири чечмелөөгө ээ болгон. Кут – айкөлдүк, чындык, ырыс, дөөлөт, зоболо, даража. Илим-билимдин жана төрт өзөктүн тунук башаты - кут. Кут бир келет - бакпасаң кетип калат-деп чечмеленет [2].

Алибетте Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасы жалпы философиялык, социалдык-укуктук, саясий, этикалык жана эстетикалык проблемаларды чагылдырган. Анын ичинде Жусуп Баласагындын чыгармаларында үй-бүлө тарбиясы жана өзүнчө инсандын тарбиясы биринчи орунда турат. Автор адилеттүү коом, тынчтык, жакшы ниет, акыл-эстүүлүк, токтоолук, эмгек, билим жана жоопкерчилик сыяктуу түшүнүктөрдү гармониялуу жашоонун негизи деп эсептейт. Эгерде моралдык аспектиге көңүл бура турган болсок, анда философ адамдар – "коомдук өз ара мамилелердин жемиши" деп ырастайт, анткени жүрүм-турумдун бардык оң жактары, жалпы адамзаттык баалуулуктар, моралдык мүнөз гумандуу коом сыяктуу эле, ченемдүүлүк, адамгерчилик, билим, жооптуулук жана адептүүлүк этикасы үй-бүлөлүк тарбияга жана коомдук аң-сезимдин деңгээлине түздөн-түз көз каранды экендигин ырастайт. Башкача айтканда "тарбия төрөлгөндөн башталат", демек, үй-бүлө-бул адамга төрөлгөндөн баштап таасир этүүчү социалдык чөйрө. Үй-бүлөдөгү тарбия - бардык убакта маанилүү тема катары кала берет. "Мекен үй-бүлөдөн башталат". Үй-бүлө инсандын калыптанышы үчүн зарыл болгон сапаттарды калыптандырат: ой жүгүртүү, боор ооруу, бири-бирине мамиле жасоо маданиятын үйрөнүү ж.блар. Адам өз максатына жетиши үчүн, туура тарбия керек. Ата-эненин милдети балага тарбия жана керектүү билим берүү. Дал ушул ата-энелер балдарды бардык нерсеге акыл-эстүүлүк, урмат-сый менен кароого, салтты баалоого жана сактоого, коомдук жерлерди булгабоого, үй-бүлө очок ээсинин ролун жана тукум улоонун маанилүүлүгүн түшүндүрүүгө үйрөтүшөт. Ата-энелер балдарын дайыма көз алдында

жакшы кармашы керек. "Бала таза барак" дегендей, баланы зыяндуу адаттардан, жаман иштерден, сырткы жагымсыз чөйрөдөн сактоо өтө маанилүү [5].

Бала төрөлгөндөн баштап, адилеттүү иш-аракеттерди гана көрүп чоңоюшу керек. Адамдын денеси менен жаны гармонияда өнүгүшү керек. Бул үчүн бала үй-бүлөдө тарбияланышы керек. Тарбиялоонун негиздерин Баласагындын төмөнкү сөздөрүнөн көрсөк болот: "Тарбиялоодогу бардык аракеттер, багыты уюшкандыкта болуусу, же болбосо коомдогу инсандардын тынчтыкта жана ынтымакта жашагандыгы менен түшүндүрүлөт. Тарбия муундан-муунга мурас катары өтөт. Ошондуктан бул абдан маанилүү". Бул сөздөр Баласагындын ой жүгүртүүсүнүн негизги багытын баса белгилейт. Жусуп Баласагын үй-бүлөдө балдарды тарбиялоодо алардын акыл-эсинин, адеп-ахлактык жана ден-соолугунун негиздери түптөлөөрүн белгилейт. Ата-энелер балдарына талапты жогору коюп, аларды бекем кармап, ал эми өздөрү аларга үлгү болууга, балдары аларды тууроосуна татыктуу болушу керек деп эсептейт. Акын балдардын адепсиздиги өздөрү үчүн да, ата-энеси үчүн да бактысыздык экенин белгилейт. Жусуп Баласагындын бул ойлору бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок. Ал жалпы адамзаттык, адеп-ахлактык принциптерди изилдеп чыкты. Ушул принциптерге таянуу менен биз азыркы жаш муунду тарбиялашыбыз керек [6].

“Ата-эне - бул баланы тарбиялоодогу алгачкы мугалим”-деген сөздү талдап келип, ата-эненин адептүү баланы тарбиялоосунда анын өзүнүн орду, адам катары баалуулугу жөнүндө сөз болгондо, биз Баласагындын төмөндөгү ойлорун белгилесек болот:

Адам жашоосунун маңызы, адамдын дүйнөдөгү орду маселелерине өзгөчө көңүл бурган. Анын пикири боюнча, адам – бул чындыктагы негизги баалуулук, анын мааниси гуманисттик иш-аракеттердин тегиздигинде жатат. Адам жашоосунун маңызы эмгекте, адилеттүү иш-аракеттерде, адеп-ахлактык жүрүм-турумда чагылдырылат. Адамзат инсандын билим алуу жана тарбиялоо процесси аркылуу калыптанат, ошондуктан жашоонун максаты жакшы билим алуу жана адамдарга пайдалуу болууга умтулуу болушу керек. Ал адамдын бардык артыкчылыктарын жана касиеттерин жогору коюп, адамдын башка сапаттары менен жакшы сапаттарынын айырмасын көрсөткөн. Адамдын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары, Баласагындын ою боюнча, ак ниет эмгек, билим алуу, адеп-ахлактык-эстетикалык реалдуулуктун үлгүсү болушу керек [3].

Ата-энелер үй-бүлөдө балдарынын тарбиясына астейдил көңүл буруп, убакыт бөлүп киришсе, ошондо балдары жаш кезинен ар тараптан төп келишкен адам болуп чоңоёт. Ал үчүн эрте жаштан бала тарбиялоодо эң зарыл болгон төмөнкү багыттарга көңүл буруусу зарыл: - **Дене тарбиясы** – чындыгында баланын акыл-эси, адеби, жөндөмдүүлүгү, жалпы эле адамдык сапаттары алгач анын ден-соолугуна көз каранды болот. - **Акыл-эс тарбиясы**- бул сезимин өстүрүп, акыл-эс тарбиясына маани берүү. Акыл-эс тарбиясынын негизги максаты баланын ой чабытын өстүрүү, сезимталдык, зиректик, тапкычтык, анализдеп, салыштырып айырмалап, окшоштуруп корутунду чыгара билүүгө үйрөтүү. Ал үчүн кичинесинен жаш өзгөчөлүгүнө карап, жомокторду, аңгемелерди окуп берүү, талкуулоо, ойлондуруучу оюндарды ойноо, баланы өзү аракеттенүүсүнө, ойлонуусуна, тапкычтыгына түрткү берүү. - **Адептик тарбия**- балдарды саламдашуудан баштап, бардык адамдык жакшы сапаттарга, сезимталдыкка, ыймандуулукка, кайрымдуулукка, мээримдүүлүккө, берешен-марттыкка, адептүүлүккө тарбиялообуз керек. Балдарды уялуу, ийменүү, ыраазы болуу, кечирим суроо, өзүн жана башкаларды сыйлоо, түшүнүү сыяктуу асыл сапаттарга эрте жаштан тарбиялообуз керек. Адеп тарбиясынын негизги өзөгү – баланы адамкерчиликке, ар-намыска, мээримдүүлүккө, чынчыл-адилеттүүлүккө, маданияттуулукка тарбиялоо болуп эсептелет. - **Эмгек тарбиясы** – бул турмуш-тиричиликке машыктырып тарбиялоо. Эмгек балдардын ден соолугун бекемдеп, чыгармачылык сезимдерин козгоп, адамды калыптандыруучу чоң ролду ойнойт. - **Эстетикалык тарбия**- бул баланын туюу, кабыл алуу, сулуулукка, жаратылышка суктануу, сулуулукту жаратуу, коргоо маданиятын өркүндөтүүдөн баштоо керек. Бул жумуш- оюн, эс алуу, саякат, үй тиричилик мезгилинде эң сонун ишке ашат. Оюнчуктарын, эмгек куралдарын, китебин аздектеп сактай баштаса, бул демек балада туура түшүнүк тарбиялана баштаганы [7].

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана аларды талкуулоо. Заманбап үй-бүлөнүн руханий, социалдык жана баалуулук абалынын төмөндүгүнө байланыштуу педагогикалык изилдөөлөргө ылайык, адамдардын ортосундагы мамилелердин өзгөрүшү менен жыл сайын ташталган балдардын, жалгыз бой энелердин, атасы же энеси жок үй-бүлөлөрдүн саны көбөйүүдө, ажырашуунун көптөгөн фактылары, жаштардын үй-бүлөлүк жашоого болгон мамилеси же үй-бүлө курууга болгон каалоонун төмөндүгү буга күбө.

Үй-бүлө тарбиясы – өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоо институттарынын бири катары, ата-энелердин күнүмдүк тарбиясынын бардык объективдүү таасирлерин бириктирген максаттуу педагогикалык процесс болуп саналат. Бирок, азыркы учурдагы кыргыз үй-бүлөсүнүн образы, анын тарбиясы түп-тамырынан бери өзгөрдү. Ааламдашуу тенденциясы азыркы үй-бүлөгө өзгөчө күчтүү таасирин тийгизди. Алар төмөнкү мүнөздөмөлөрдүн бир нечеси боюнча көрсөтүлүшү мүмкүн:

1) *Сурамжылоодо балдардын 86% Кыргызстанда үй-бүлөлүк зомбулук көйгөйү бар деп эсептейт. Респонденттердин 4% гана үй-бүлөдө зомбулук көйгөйү жок экенин белгилешти. Ар бир онунчу респондент өлкөдө үй-бүлөлүк зомбулук бар экенин билбейт [8]. 2) Азыркы учурда заманбап нике институту трансформациялык абалда. Анын ичинен:*

- жеке эркиндик жаштардагы эң маанилүү баалуулукка айланууда;

Буга мисал катары үй-бүлөлүк мамилелерди өнүктүрүүдөгү кийинки өзгөчөлүк үй-бүлөлөрдө ажырашуу фактыларынын көп болушу саналат. Өлкөгө мүнөздүү болгон элдик тарбия бара – бара салттуу тарбия берүү күчүн жоготууда, коомчулуктун пикири боюнча ажырашуу көйгөйлүү кырдаалдан чыгуунун бир жолу катары каралууда, натыйжада жалгыз бой энелер, толук эмес үй-бүлөлөр ж.б. көбөйүүдө. 2018-жылы 10 миң 434 ажырашуу катталса, 2019-жылы бул сан 10 миң 995ге жеткен. Башкача айтканда ажырашуу фактысы 561ге көбөйгөн [9].

3) *Никесиз балдардын көп төрөлүшү* (2021-жылы катталган никесиз 13 миң бала төрөлгөн) [10]. Бул факты дагы үй-бүлөдөгү ата-энелердин туура эмес тарбиясынын бир көрүнүшү десек болот.

4) *Кыргызстанда жаш жубайлардын 60%ы шаарда, 32%ы айылдарда ата-энесинен бөлөк жашашат, - БУУнун изилдөөсү [11].*

Мындай абал үй-бүлөлүк тарбияны уюштурууга эки тараптуу таасирин тийгизет. Бир жагынан жаш үй-бүлө өз алдынча жашоого ыңгайлашууга үйрөнсө, экинчи жагынан үй-бүлөдө муундардын ортосундагы мамиле үзүлөт. Үй-бүлөдө чоңдор небере тарбиялоо кубанычынан, ал эми жаш үй-бүлө бала багууну уюштурууда жана салттуу үй-бүлөлүк турмушту уюштурууда ар тараптуу жардам көрсөтүүдөн чектелген. Чынында эле эл ичинде үй-бүлө тарбиясы жаш муундарды тарбиялоонун өз ара байланышынын негиздеринен турат. “Үй-бүлөдө аксакал болсо, барк бар” деген терең аң-сезим менен жашап, эл үй-бүлө тарбиялоо процессин жолго коюуну билген. Жаш үй-бүлөгө үй-бүлөлүк мамилелерге жана балдарды тарбиялоого байланыштуу ар кандай каада-салттар жана эрежелер боюнча үзгүлтүксүз сабак болуш керек. Жада калса үй-бүлөлүк жашоого аралашуу, андан кийин өзүнчө үйгө көчүрүү камтылган. Үч муундун: “чоң ата – ата – бала” мамилеси жана алардын үлгүлүү тарбия менен болгон мамилеси аркылуу үй-бүлөлүк тарбиянын натыйжалуу ишке ашырылышын мүнөздөйт;

5) *Бүгүнкү үй-бүлөнү тарбиялоодогу дагы бир мүнөздүү өзгөчөлүк – үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара мамилелердин жана өз ара камкордуктун жетишсиздиги.* Ата-эненин эртеден кечке иште болгондугуна байланыштуу, баланы тарбиялоо алардын көңүл чордонунан тышкары бойдон калууда. Ата-энелердин камкордугу акча, материалдык каражаттар менен камсыз кылуу менен толукталат. Мындай үй-бүлөдө тарбия төмөн деңгээлде болот. Буга байланыштуу В.А. Сухомлинскийдин: "Бала үй-бүлөдө камкордуктун жетишсиздигинен гана эмес, анын көптүгүнөн жабыркайт" - деген сөздөрүн унутпашыбыз керек. Анткени, эгерде үй-бүлөдө жетишээрлик көңүл бурбаган жана камкордук көрбөгөн бала жабык, жашоосунда көп нерселер тоскоол болуп, өзүнө ишенбеген ж. б. болуп чоңойсо, анда көңүл буруу жана камкордук өтө көп болгон бала жалкоо, өзүмчүл, шылуун ж. б. болуп калыптанат.

Биз ар бир төрөлгөн баланын тагдырын элдин салтына негизделген үй-бүлөлүк тарбияны мамлекеттик деңгээлде ишке ашыргыдай ойлонушубуз керек деген жыйынтыкка келдик. Бул үчүн үй-бүлөлүк тарбияны улуттук салттуу ыкмадан камсыз кылган "мектеп – үй-бүлө-кесиптик билим берүү" мекемелеринин ортосундагы комплекстүү биримдикти сактоо менен үй-бүлөлүк тарбиялоо ишин жөнгө салуу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо жөнүндө: "балдар – бул биздин коомдун эң корголбогон жана алсыз катмары жана алар кордолбошу керек... Балдарды тарбиялоо эненин гана милдети эмес, бул эки ата-эненин тең милдети.... Биринчи кезекте балдарды тарбиялоого өзгөчө көңүл буруубуз керек – деген сөздөр өлкөбүздөгү үй-бүлөлөрдүн ата-энелик милдеттерине тийиштүү деп эсептейбиз.

1. Атемова К.Т. Влияние глобализации на развитие современного традиционного семейного воспитания // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2014, № 9-1, с. 181-184;
2. Дөөлөтбакова Р.Ж. Жусуп Баласагын – Мамлекеттик жана коомдук ишмер // Вестник-КНУ, 2022, № 3, с.31. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/05/Вестник-КНУ-№3-111-2022-пв.pdf>
3. Егеубаев А. Кутты билик / Баласагун, Жусип; Пер. с древнетюркского, предисловие и комментарии А.К. Егеубаева. – Алматы: Жазушы, 1986, 616 с.
4. Карабалаева Г.Т. Семейное воспитание и традиционные ценности ислама // Вестник-КНУ, 2023, № 1, с. 52. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/06/Вестник-КНУ-№1-113-2023.pdf>
5. Мурзакметов Т.Т. Феномен человека в философии Юсуфа Баласагуни // Universum: общественные науки: электрон. научн. журн., 2022, № 1(80). – URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/12948>
6. Нарынбаев А.И. Международный Совет Рериховских организаций имени С.Н. Рериха // Содружество, №13-14.
7. <https://narynlib.kg/ky/blog/j-bld-baldardy-tarbiyaloodogu-negizgi-bagyttar/>
8. <https://kabar.kg/news/86-molodezhi-schitaiut-cto-v-kyrgyzstane-sushchestvuet-problema-zhestokogo-obrashcheniia-v-sem-e-opros/>
9. <https://www.azattyk.org/a/30468131.html>
10. https://kaktus.media/doc/496760_brak_razvod_deti_i_cennosti_mintryda_predlagaet_novyyu_redakciu_semeynogo_kodeksa.html
11. <https://kg.akipress.org/news:618161>